

**ЗА ПОЛИТИЧЕСКОТО ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО ПРЕЗ ХІХ В.
И ЗНАЧЕНИЕТО МУ ЗА СТОПАНСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ**

Петко Ст. ПЕТКОВ

Received: 1.10.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** On the basis of the theoretical model for political entrepreneurship proposed by the author, initiatives and projects of Bulgarian public and political subjects from the beginning of the 19th century until the creation of the new Bulgarian state in 1879 are analyzed. Church-national movement is the longest and most effective political entrepreneurship, ending with the creation of a Bulgarian proto-state – the Exarchate. The manifestations of the evolutionary direction in the national liberation movement are considered, especially those in the period after the Crimean War (1853–1856) to the end of 1876 after the April Uprising. Legal political actions are a kind of political entrepreneurship, as the ultimate goal of most of them is to establish political autonomy of the Bulgarians in the diocese of the already established Bulgarian Exarchate without formal separation from the “inseparable” Ottoman Empire proclaimed in Paris in 1856. Most of the revolutionary Bulgarian initiatives from the period 1856–1876 can be characterized as “startup” projects with all the conventions in the transfer of a predominantly economic phenomenon from the 21st century to the specific environment of the 19th century. The lack or insufficiency of own funding is particularly important for the success of these endeavors and therefore their organizers resort to risky assistance from external forces, which predetermines and limits to a large extent the results even of those who achieve their political goals such as the April Uprising of 1876.*

Key words: political entrepreneurship, national liberation movement, Bulgarian Exarchate, evolutionists, revolutionaries, political startup projects

JEL: N01

Съществуват много и различни определения за предприемачеството. През последните години по тази тема бяха направени съществени приноси и от български учени, някои от които имат за обект на своите проучвания именно предприемачеството във века на всеобщото обновление и началото на модерни-

зационните процеси в българските земи (Rusev, 2020; Roussev, 2015; Penchev, 2015; Naydenov, 2017; Naydenov, 2019; Naydenov, 2020a; Drumeva, 2017; Atanasova, 2014; Goranchev, 2018). Но досега всички разглеждат и представят предприемачеството предимно като стопанска инициативност, решителност, отговорност и съзнателно поет риск с цел печалба. В настоящата статия се прави опит за представяне на българското политическо предприемачество в историческата перспектива на XIX в., което е сравнително нов изследователски предмет, макар възможността за анализ на такъв тип предприемачество да е констатирана и от други автори (Rusev, 2020, р. 41). Втората задача на настоящия кратък текст е да се опита да свърже отделните прояви на българско политическо предприемачество през XIX в. с конкретни резултати и преки или косвени отражения в стопанската област, ако такива са настъпили, или със създаването на предпоставки и условия за появата на бъдещи стопански резултати. Макар това да е тема за продължителни и многопосочни изследвания, реших да започна с опит за цялостен поглед и по-широкообхватно изложение, а в бъдеще могат да се проучат по-детайлно отделни прояви на българско политическо предприемачество.

Анализираните в изложението факти, събития, политически проекти не са непознати. Това са малко известни или често дискутирани политически инициативи, които обаче досега са разглеждани и оценявани предимно с критериите на политическата история и във връзка с общото политическо развитие на българите, Османската империя, съседните народи и т.нар. велики сили. Този анализ ще се фокусира върху детайли, свързани с критерии, които познавачите на предприемачеството са наложили като значими. Според преобладаващите разбирания (1) предприемачът е човек, който създава бизнес, в нашия случай политически проект, с цел да реализира печалба (Rusev, 2020, р. 41), а тук – полза за себе си и за своята социална общност, за народа си. Също така почти всички приемат, че (2) предприемачът поема пресметнат, но реален стопански, а в конкретния случай политически риск. Споделяйки този критерий, трябва да направя уточнението, че както при стопанското, така и при политическото предприемачество не всяко начинание завършва с успех и с очаквания конкретен резултат, т.е. с осъществяване на замисъла на предприемача. От това не следва обаче, че неосъществените рисковани начинания не са предприемачества, все едно дали става дума за стопански инициативи или за политически проекти. Много често като присъща характеристика на предприемачеството се изтъква обстоятелството, че (3) то е това, което хората правят, за да вземат кариерата и мечтите си в свои ръце и да я водят в посоката, която искат. Според мен това качество би могло да се отнесе и към политическите прояви на предприемачеството. Профилът на предприемача успешно се допълва с други често изтъквани присъщи му черти и характеристики:

(4) да се ползва с добра репутация, да е личност, на която може да се има доверие; (5) успешните предприемачи са тези, които умеят да „разгадават“ хората и да подбират лицата, с които поддържат продължителни бизнес-отношения, в случая политически контакти; един успешен предприемач може да изгради своята кариера посредством поредица от партньорства (Naydenov, 2020; Naydenov, 2020a); (6) предприемачът е и посредник, който умее да действа в ситуации на несигурност и е склонен да поема риск, ако начинанието му би донесло печалба (в нашия случай желанието политически резултат); (7) предприемачът е усетлив към промените в средата, добива и оползотворява ценна информация от своите партньори, той използва всяка отдала му се възможност, за да постигне целите си. Дори само на основата на последния критерий, може да се направи специфична типологизация на българските политически предприемачества през XIX в.

Първата политическа инициатива в началото на XIX в., която може да се определи като българско политическо предприемачество, е една от няколко акции на най-авторитетния български духовен и политически представител по това време епископ Софроний Врачански. Това е молбата (записката) му от 1811 г. до главнокомандващия руската армия в Букурещ в хода на поредната руско-османска война ген. М. И. Кутузов. Благодарение на политическата прозорливост и далновидност на Софроний, ръководената и представлявана от него първа българска политическа организация в Букурещ формулира конкретни искания към руската страна, предвиждащи значителна икономическа, административна и културна (но не и политическа) автономия на българите на север от Дунава, в пределите на Влашко, но под сюзеренитета на Русия (Sophrony, 1992, pp. 520-522; Petkov, 2020, pp. 109-112). Макар в молбата на Софроний до ген. М. И. Кутузов от 1811 г. да не се споменава изрично, допустимо е да се предположи, че желаният модел на административна и културна автономия и стопанските привилегии за българите, живеещи на север от Дунава, при един руски военен успех срещу Османската империя би трябвало да се разпрострат и върху южнодунавските български земи, „ако Бог помогне на руското оръжие да присъедини към Руската империя и десния бряг на река Дунав”.

Участието на българите във войната 1806–1812 г. не е проява на самостоятелно националноосвободително движение, доколкото целта на това съучастие не е създаването на българска държава (Petkov, 2015). Но това не лишава от основания хипотезата ми, че инициативата на Софроний Врачански със записката до ген. М. Кутузов от 1811 г. е една от първите прояви на политическо предприемачество, доколкото отговаря на споменатите по-горе критерии. Организаторът епископ Софроний създава оригинален политически проект с цел постигане на значими резултати за своята общност, а в по-далечна перспектива и за народа си

(1). Начинанието е рисковано, но в момент, когато Русия има нужда от масова българска помощ и подкрепа в хода на войната, изглежда, че рискът си струва. Това, че преследваната цел не е постигната, не променя характера на начинанието като предприемаческо (2). Макар да не цели пълна политическа автономия, въпросната инициатива от 1811 г. несъмнено е насочена към стопанска, административна и културна самостоятелност на българската общност на север от Дунава (3). Искат се „земя в наследствено владение за заселване и построяване на градове“, както и „достатъчно земя за земеделие, коситба, отглеждане на лозя, плодни и черничеви дръвчета, за произвеждане на коприна, за откриване на разни фабрики и заводи и за скотовъдство“. Настоява се за „освобождаване от всички държавни данъци за 10 години не само сега заселващите се на левия бряг на Дунав българи, но също и онези, които ще пожелаят да се заселят, като узнаят за тези дадени права“. Искат се български свещеници и храмове, български лекари, магистрати, учители и училища, свободна търговия „из всички пристанища и градове на Руската империя и през граница, да поддържат собствените си търговски кораби, като се ползват с правата на руските търговци“, митнически облекчения, доброволна военна служба, „вечно и потомствено владение“ на езерата северно от Дунав с цел риболовна промишленост, материално и социално подпомагане на бедни и разорени българи, както и „свободна продажба на вино от грозде и водка, приготвена от плодове“. Има дори един антисемитски нюанс, който убягва от вниманието на изследвачите: „Евреи и еретици както в градовете, така и в селата, да нямат свобода да се заселват между тях (българите – б.м. П.П.), да не им пречат в търговията“ (Petkov, 2020, pp. 109-112). Предприемачът, в случая Софроний Врачански и неговият политически кръг, безспорно се ползва с добра репутация, той не само е личност, която има авторитет сред българите, но е припознат като най-виден и уважаван представител на българската общност и от руското командване (4).

Дълго след активната дейност на Софроний Врачански и неговия емигрантски кръг трудно може да се открие конкретна инициатива на българи, която да отговаря на критериите за политическо предприемачество. Първите прояви на движението за светска просвета през второто и третото десетилетие на века са вид културно предприемачество, създаващо в най-общ смисъл предпоставки и за политически промени, но те трудно могат да се определят като същинско политическо предприемачество. Затова пък ранните прояви на противопоставяне от влиятелни български първенци на произвола на патриаршеското висше гръцко духовенство имат черти и на политическо предприемачество. Част от мотивите за тези дръзки и много рисковани начинания са свързани с несправедливо данъчно облагане. Организатори на тези рисковани начинания са най-често

авторитетни българи, които освен общински първенци, са и успешни стопански предприемачи. Една от целите на визираните ранни прояви през 20-те и 30-те години на XIX в. и във Враца, и в Самоков, и в Скопие е именно премахването на данъчните и по-общо на финансовите злоупотреби, извършвани от висшето патриаршеско духовенство чрез замяната на гръцките архиепери с български (Markova, 1976). Резултатите, както е известно, не са обнадеждаващи, но пък извървеният път и натрупаният опит, както и вложеният политически риск не са съвсем без ефект. Става ясно, че произволът на представителите на Цариградската патриаршия може да бъде преустановен или поне ограничен, ако тази прикритата политическа дейност (църковнонационалното противопоставяне срещу Патриаршията) бъде по-добре организирана, с конкретни цели и по-масова подкрепа в страната. Такава организираност се създава от края на 30-те години насетне, когато е поставено началото на най-продължителното и резултатно българско политическо предприемачество, традиционно наричано църковнонационално движение. То има и стопански основания, както и такива резултати, макар те нито да изпъкват, нито в крайна сметка да се оценяват като най-важните за общността. С оглед на конкретната тема от значение е и това, че както в първите години, така и в по-зрялата си фаза движението се подема, осъществява и подкрепя от хора с ярко изявен предприемачески дух и манталитет, някои от които са успешни стопански предприемачи като Д. Хаджитошев, цариградските търговци и еснафи Хр. Тъпчилещов, Г. Золотович, Д. Гешов, Н. Сапунов и др. (Markova, 1976; Boneva, 2010, p. 56).

През първата половина на 30-те години на XIX в. най-сетне се появява такъв проект за политическо предприемачество, който си поставя за цел създаване на самостоятелна българска държава, при това начело с българин. Този проект е подготвен и ръководен от група дейци, някои от които вече имат качествата на търговски предприемачи. Става дума за така наричаната от мен Българска завера от 1835 г. (Petkov, 2015). Това опасно и рисковано начинание отговаря на повечето от посочените по-горе критерии за политическо предприемачество: организаторите на съзаклатието създават оригинален политически проект с цел постигане на значими резултати за своя народ – самостоятелна българска държава (1); начинанието е рисковано, защото макар да разчитат предимно на силите на самите българи, водачите му се надяват на евентуална руска помощ (аналогично на подобни акции на съседните балкански народи), но без това да е предварително уговорено с руски представители, и то в момент, когато Русия няма никакъв интерес и желание след подписването на договора в Ункяр-Искелеси през 1833 г. да влошава отношенията си с Османската империя (2); предприемачите, т.е. главните организатори на Заверата Георги Мамарчев и Велчо Атанасов, се ползват с

добра репутация и сред своите, а и пред официалните власти, а за капитан Мамарчев има надежда, че може да привлече и руска подкрепа заради помощта, оказана от него и хората му в предходната война 1828–1829 (3; 4).

Следвайки хронологията на известната ни българска активност през първата половина на XIX в., съвсем естествено възниква въпросът – бунтовете и въстанията през 30-те и 40-те години в западните български земи съдържат ли елементи на политическо предприемачество? За разлика от повечето познати ни от досегашната историческа литература становища, моят отговор на този въпрос е, че повечето от тези начинания трудно могат да се определят като политическо предприемачество. Това са най-често спонтанни прояви на регионално недоволство срещу различни мерки на местните османските власти. В повечето случаи, особено през 30-те години, тези бунтове са слабоорганизирани, нямат политическа цел, те най-често са прояви на отпор срещу извънредни облагания, ангарии, фактическо обезземляване и други наложени тежести. Нишкото въстание от пролетта на 1841 г. има някои белези и на политическо предприемачество, но и то е повече проява на спонтанно, макар и доста масово недоволство, отколкото предварително организирана и с ясна политическа цел рискована инициатива. Най-близо до политическото предприемачество е организираното въстание в северо-западна България през 1850 г., в хода на което водачите му дори предявяват искане за административна автономия на областта в рамките на империята, т. е. част от критериите за политическо предприемачество в този случай са налице (Dimitrov, 1972; Petkov, 2003, pp. 174, 185).

Оценката за това дали едно начинание е само българско съучастие в чужди антиосмански действия (руско-османски войни, сръбско и гръцко въстание) или същинска проява на националноосвободително движение не е пряко свързана с квалифицирането на същото като проява на българско политическо предприемачество. Това наблюдение би могло да се отнесе и за руско-османската война, започнала през 1853 г. и прераснала в коалиционна срещу Русия (т.нар. Кримска война). В началната ѝ фаза се създават три български политически ядра, които в следващите месеци развиват активна дейност в полза на Русия, но с крайна, макар и необявена цел – постигане на евентуална бъдеща българска автономия. Тайното общество на Георги Ст. Раковски, Одеското българско настоятелство и Българското средоточно попечителство в Букурещ съзнателно се поставят в услуга и дори са зависими от руското командване (Paskaleva & Todorov, 1985, pp. 387-396). Създаването на трите организации с конкретни цели, свързани с войната, но и с перспективата да работят за българска самостоятелност след евентуална победа на руското оръжие, полага основите на нов етап в развитието на българското политическо предприемачество – етапа на неговото институционализиране. При

това, последните две формации имат дълъг живот и различни, в това число и ярки политически инициативи през следващите години.

Възраженията относно квалифицирането на действията на трите организации по време на войната 1853–1856 г. като прояви на политическо предприемачество не са лишени от основание, най-малкото защото тяхната активност, макар и организирана и насочвана от български политически субекти, продължава да е в решителна зависимост от руските цели и възможности, а първоначалният ентузиазъм от края на 1853 и началото на 1854 г. рязко спада след обрата във войната и оттеглянето на руските войски от Дунавския фронт. Затова пък съществените изменения в перспективите за решаване на Източния, а то значи и на Българския, въпрос след подписването на Парижкия мирен договор на 18/30 март 1856 г. създават по-благоприятни условия за българско политическо предприемачество, особено ако се има предвид важното обстоятелство, че новото статукво след 1856 г. предразполага към мирни, легални политически начинания, към които две от тези организации (Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство) съзнателно се придържат (Petkov, 2016, pp. 13-18). От друга страна, сравнителното спокойствие в българските земи, особено през втората фаза на Кримската война, има и икономически ефекти. Като неучастващи пряко във военните действия българските предприемачи запазват и дори увеличават възможностите си за печалба в специфичните военни условия, а и след това. По този повод в някои изследвания е аргументиран изводът, че „въпреки съпътстващите я бедствия и грабежи, Кримската война способства увеличаването на местното богатство, което в следващите две десетилетия ще бъде насочено в стопански инициативи, културни и просветни начинания, дори във финансиране на националната революция“ (Roussev, 2019, pp. 52-65).

Ако приложим създадения теоретичен модел за политическо предприемачество към периода след 1856 г., ще открием, че в него се вписват няколко политически проекта и инициативи. Такива са двата плана за освобождение на България, съставени от Г. Ст. Раковски през 1858 и 1861 г., при това вторият е и частично осъществен през 1862 г. (Rakovski, 1984, pp. 461-468; Petkov, 2020, pp. 123-131). Като политическо предприемачество може да се определи рискованото начинание на Тайния централен български комитет с изпращането на амбициозния политически проект – т.нар. принапомнювание или мемоар – до султана и великите сили в началото на 1867 г., който съдържа обосновани искания и за политическа автономия, и за църковна независимост на българите без нарушаване на следкримското статукво от 1856 г. Иска се създаване на „Българско царство“ в границите на Османската империя и възстановяване на независимата Българска църква с наименование „Българска православна черква“ (Petkov, 2020, pp. 136-

142). Силен отзвук предизвиква политическото предприемачество на 51 български емигранти, изпратили обосновано писмено предложение до Парижката конференция на великите сили по Критския въпрос в началото на 1869 г. с искания за предоставяне на широка автономия на българите без откъсване от османската държава (Petkov & Boneva, 1993, pp. 28-32).

Като политически предприемачества могат да се определят инициативите на еволюционното направление в българското националноосвободително движение през 70-те години на XIX в. Такива са няколко публично огласени колективни изложения на българите от Габрово, Севлиево, Ловеч, Сливен, Татар Пазарджик и други селища от края на 1875 и началото на 1876 г. с искания за „свършено изравняване на поданиците във всички права и длъжности“, „да се приеме българският език за официален подир турският във всичките клонове на управлението“, „да се допрости и на българите да бъдат съучастници в административните, гражданските и военните служби на държавата“, да им се позволи да служат в имперската армия и се премахне дискриминационния военен данък „бедел“ (Balabanov, 1904, pp. 26-38; Petkov, 2003, pp. 73-74).

Еволюционната програма, публикувана от М. Балабанов в редактирания от него вестник „XIX век“ месец преди избухването на Априлското въстание през 1876 г., е интересна с основателната претенция на автора ѝ, че отразява преобладаващите нагласи в българското общество, както и с това, че съдържа по-голяма яснота за начините и пътищата за осъществяването на желаната политическа самостоятелност. В този манифест на еволюционизма четем: „Българският народ иска общественото си прераждане, но го иска вътре в държавата, с помощта на държавата, иска го не чрез революция, но чрез законния път, чрез постоянството си да станат дело царските и правителствените думи и решения. Българският народ, кротък, трудолюбив и благоразумен, обича тишината, обича обществения порядък, обича законността, но българският народ иска правда действителна, иска действителна безопасност на живота, на имота, на честта, иска царството на закона, равен за всички“¹ (Petkov, 2008, pp. 382-386). В програмния текст, съставен и обнародван неслучайно след поредицата от колективни български изложения от края на 1875 и началото на 1876 г., се излага разбирането на еволюционистите и по въпроса за данъците: „Българският народ не щади да плаща на царщината определения данък, но той иска справедливост в това даване, иска праведност в събирането му, иска да се вдигнат веднъж завинаги злоупотребленията, поради които често плаща, волю и неволю, двойно от назначеното количество, иска, като си плаща редовно данъка, да няма вече обири, убийства,

¹ XIX-тият век, I, 11, 13 март 1876, с. 2.

обезчестявания, да няма страх за настоящето, да няма боязън за бъдещето“².

Като успешно политическо предприемачество трябва да се определи и ползната за българската кауза дипломатическа акция на Др. Цанков и М. Балабанов в столиците на великите сили през лятото и есента на 1876 г. В мемоара и брошурата “La Bulgarie”, изготвени от двамата български представители и разпространявани в европейските страни през втората половина на 1876 г., от името на българския народ се иска “пълна автономия с народно правителство, гарантирана от великите сили” (Balabanov, 1904, pp. 139-149; 445-483). В разговорите си с френски журналисти, интересувачи се от възможностите на българите да поемат сами управлението си, двамата делегати ги уверяват, че въпреки спънките, създавани от османското правителство, българският народ е готов за самостоятелен политически живот. На въпроса на френския министър на външните работи дук Деказ “какво разбирате под автономия” делегатите отговарят, че българите искат “това, което означава самата тая гръцка дума, т.е. правото на един народ да изработва, да създава и да прилага сам законите, по които се урежда и управлява” (Balabanov, 1904, pp. 302-304). Мисията на Др. Цанков и М. Балабанов е представителна за настроенията на голяма част от българската общественост, а с основните искания в мемоара, който те представят на великите сили, се солидаризират повечето български вестници, дори тези, изразяващи позициите на най-радикалната емиграция (Petkov, 2003, p. 78).

Критичният и безпристрастен анализ на тази политическа инициатива допринесе за преодоляването на наложеното в предходните години едностранчивото разбиране, че само част от българския народ е проявила родолюбие и жертвоготовност през 1876 г. Чрез мисията на М. Балабанов и Др. Цанков и активните действия на Екзархията и лично на Антим I през втората половина на 1876 г. широкият обществен отзвук от жестоко потушеното въстание в Европа е насочен към постигането на реални и гарантирани от европейските велики сили промени в Османската империя с оглед удовлетворяване справедливите искания на българите за политическо самоуправление (Petkov, 2003, pp. 79-87; Petkov, 2016, pp. 30-32).

Показателни за преобладаващите идейно-политически настроения в българското общество през 1876 г. са няколко програми, съставени сред емигрантските кръгове и в страната след Априлското въстание във връзка с предстоящата в края на 1876 г. конференция на великите сили в Цариград. Повечето проекти от този период предвиждат различна степен на политическа или административна самостоятелност на българския народ, но винаги във формата на конституционна монархия, и то върху цялата национална територия, т.е. поне в земите, признати

² Пак там.

за български при учредяването и разширението на екзархийския диоцез (1870–1874). Това се отнася както за програмите на по-умерените сред българската емиграция в Румъния и повечето цариградски представители на българския елит³ (Pletnyov & Stoyanov, 1994, pp. 123-128, 146-150, 163-164, 165-170), така и за новосъздаденото Българското централно благотворително общество и симпатизиращите му вестници⁴.

Легалните политически акции на еволюционистите от 1875–1876 г. са своеобразно политическо предприемачество, доколкото крайната цел на повечето от тях е установяването на широка политическа автономия на българите в диоцеца на вече създадената българска протодържава Екзархията без формално откъсване от провъзгласената от великите сили в Париж през 1856 г. за „неделима“ Османска империя. Към основното желание за „пълна автономия с народно правителство, гарантирана от великите сили“ в повечето от тези програми липсват конкретни икономически искания. Това е така, защото политически предприемчивите българи преценяват, че главна цел е националното освобождение и запазване на националното единство, гарантирано от Екзархията, а конкретните социално-икономически измерения на бъдещото държавно устройство са поставени на позаден план. Тези инициативи са самостоятелни и вътрешно мотивирани, издръжката на този тип легални начинания е българска, рискът не е особено голям, но съществува, доколкото се искат от султана, правителството и великите сили съществени преобразования в империята. Затова и описаните в тази група проекти и инициативи отговарят на повечето от критериите за самостоятелно политическо предприемачество.

Някои от революционните националноосвободителни инициативи през 60-те и 70-те години на XIX в. частично отговарят на критериите за политическо предприемачество. Те са безспорно рисковани начинания, подготвени най-често от емигрантски български политически субекти и организации с цел ако не директно да освободят народа си от чуждата власт, то да предизвикат ефективна външна намеса. Понякога преувеличено се твърди, че те нямат преки положителни последици, т.е. че едва ли не са само бурна изява на нетърпимост и младежки ентузиазъм, характерен за ръководителите им. Но тази оценка се оказва неточна за някои от тях. Известно е, че най-голямата четническа акция е организирана през лятото на 1868 г. от

³ Стара планина, I, 6, 28 август 1876, с. 4; 15, 29 септември 1876, с. 2; 35, 15 декември 1876, с. 2.

⁴ Български глас, I, 25, 9 октомври 1876, с. 2; 28, 30 октомври 1876, с. 3; 33, 24 декември 1876 (Политическа програма, приета на първия български народен събор, 19.11.1876 г.); Нова България, I, 5, 12 юни 1876, с. 2; 8, 23 юни 1876, с. 3; 38, 10 октомври 1876, с. 4; 53, 11 декември 1876, с. 3; 54, 17 декември 1876 (“Програма на българските искания”, Русе).

самостоятелен в мотивацията си български политически предприемач – т.нар. Българско общество в Букурещ. За осъществяването си тя разчита на собствените сили на българския народ, но политическата цел на дръжката проява е да ангажира именно орисниците на Европа – великите сили, което ясно личи от документите, с които четата е снабдена (Petkov, 2018, р. 3). Четническата акция от 1868 г. не е просто серия от битки, тя има много по-широк политически фон. И ако тази рискована инициатива не успява да накара султана и крепителите на балканското статукво да го променят до степен на създаване на отделна българска държава, тя силно повлиява на някои чужди политически центрове да преосмислят отношението си към т.нар. църковен въпрос.

Учредяването на Екзархията през 1870 г. и изграждането ѝ в следващите години като българска протодържава, т.е. успешното приключване на най-масовото и продължително българско политическо предприемачество през XIX в., има не само политически и административни последици, а и преки, и косвени стопански резултати. Преустановена е окончателно и официално порочната практика на ограбване чрез църковните данъци в полза на Цариградската патриаршия и е въведен общ ред и правила за унифицирана издръжка на екзархийското духовенство. Премахнати са събираните от гръцките владици облагания като воития, филохимон, ембатик и др. Архиерейските възнаграждения са категоризирани и фиксирани според степента на епархията (Statute, 1874, pp. 33-34). Приходите за тях се събират „от християнските жители на всеки град и село без никакво изключение“ (чл. 114 от Екзархийския устав). Предвижда се възможност за увеличаване на събирания църковен данък с цел „поддържане на училищата“. Част от приходите, събирани чрез новия църковен данък владичина, се отделят за финансиране на просветната мрежа на българите, която също е институционално свързана с Екзархията (Statute, 1874; Petkov 2016a, pp. 189-221).

Ако приложим един съвременен термин, то за повечето революционни български инициативи и радикални начинания от периода 1856–1876 г. повече приляга квалифицирането им като **„startup“ проекти** с всички условности при този пренос на един предимно стопански феномен от XXI в. към специфичната среда на XIX столетие. Формациите на революционерите наистина имат характеристиките на новосъздадени, но много амбициозни компании. Те са млади и на години, а и се самонаричат „младите“. Тези „startup“-политически компании, за каквито с известна условност могат да се определят и Привременното българско началство в Белград (1862 г.), и Върховното народно българско тайно гражданско началство в Букурещ (1866–1867), и Българският революционен комитет в Букурещ (1869–1872), и Българският революционен комитет в Румъния (август-септември 1875 г.), и „Комитета на апостолите“, повече известен като Гюргевски революционен комитет

(1875–1876), са основани от един или повече политически предприемачи с цел разработване на уникален политически продукт и с очакването или по-скоро с желанието за изключително бърз растеж (привличане на съмишленици и съратници; организиране на революционни акции). Но, а това често е най-важното – без собствено първоначално финансиране и без достатъчна финансова издръжка и техническа осигуреност. Последното обстоятелство – липсата или недостатъчността на собственото финансиране – е от особено важно значение за успеха на тези начинания и заради това организаторите им прибегват към рискована помощ от външни за предприемача сили. Това важи както за начинанията на Г. Ст. Раковски от 1862 г., така и за някои от четническите акции – напр. тази от пролетта на 1867 г., която получавайки допълнителна помощ от друга организация – Добродетелната дружина – променя и целта на четите, водени от П. Хитов и Ф. Тотю. Изтъкнатото обстоятелство се отнася и за дейността на БРК в Букурещ 1869–1872 г. до обединението му с Вътрешната революционна организация през април–май 1872 г. в единен БРЦК, то важи и за по-късния БРК и „комитета на апостолите“ от есента на 1875 г. А липсата на собствено финансиране и на собствена достатъчна военна сила води до обвързването на и без друго рискованите революционни начинания с решаващата помощ на външни фактори. Тази е най-голямата слабост на радикалните инициативи, защото политическите цели на българските революционери и тези на небезкористно подкрепящите ги външни, чужди сили съществено се различават. Това важи както за опита за въстание от лятото на 1875 г. (т.нар. Старозагорско въстание), така и за най-масовото общобългарско отбранително въоръжено надигане срещу османската власт – Априлско-майското въстание от 1876 г. И въпреки това, последното опасно и рисковано политическо предприемачество от 1876 г. постига целта си, която не е директна победа над Османската империя, а заставяне на великите сили чрез очакваното кръвопролитие и жертви да се намесят така, че да се стигне до общото им съгласие за българска политическа автономия. Такъв резултат е постигнат и международноправно уреден на Берлинския конгрес с договора от 1/13 юли 1878 г. На основата на европейското съгласие, договорено в Берлин, от февруари до юни 1879 г. се създава новата българска държава, макар и в ограничените граници на севернобългарските земи и софийския край (Petkov, 2018a, pp. 41-60).

REFERENCES:

Atanasova, Sv 2014, *Turnovo commercial companies during the National Revival Period. Models of economic behaviour*, Veliko Turnovo: Faber. [Атанасова, Св 2014, *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие*, Велико Търново: Фабер].

- Balabanov, M D 1904, *A page from our political revival*, Sofia: Bulgarian Literary Society [Балабанов, М Д 1904, *Страница от политическото ни възраждане*, София: Изд. Българското книжовно дружество].
- Voneva, V 2010 *The Bulgarian Church-National Movement 1856–1870*, Sofia: *Za Bukvite – O pismenah*". [Бонева, В 2010, *Българското църковнонационално движение 1856–1870*, София: За буквите – О писменехъ].
- Goranchev, V 2018, *The Rusovitch family from the Revival Period. Genealogical history, public and economic activity*, Veliko Turnovo: Ivis. [Горанчев, В 2018, *Възрожденският род Русович от Арбанаси. Родова история, обществена и стопанска дейност*, Велико Търново: Ивис].
- Dimitrov, S 1972, *The Uprising of 1850 in Bulgaria*, Sofia: BAS. [Димитров, С 1972, *Въстанието от 1850 година в България*, София: БАН].
- Drumeva, M 2017, 'The economic life in the Bulgarian lands, reflected in the commercial activity of Tsvyatko Radoslavov (50–70s of the 19th century)', *Proceedings of the Centre for economic history research*, vol. II, pp. 356–374. [Друмева, М 2017, Стопанският живот по българските земи, отразен в търговската дейност на Цвятко Радославов (50–70-те години на XIX в.), *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. II, с. 356-374].
- Markova, Z 1976, *The Bulgarian Church-National Movement until the Crimean War*, Sofia: BAS. [Маркова, З 1976, *Българското църковно-национално движение до Кримската война*, София: БАН].
- Naydenov, I 2017, 'Commercial Entrepreneurship during the Bulgarian National Revival Period: the Case of Pulievi Brothers (1839–1868)', *Proceedings of the Centre for economic history research*, vol. II, pp. 343–355. [Найденов, И 2017, Търговското предприемачество през епохата на Възраждането: Примерът на братя Пулиеви (1839–1868), *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. II, с. 343–355].
- Naydenov, I 2019, 'Preconditions for the emergence and factors for the activity of the entrepreneurial elite during the epoch of the Bulgarian Revival (initial notes)', *History*, XXVII, no. 2, pp. 134–150. [Найденов, И 2019, „Предпоставки за възникването и фактори за дейността на предприемаческия елит през епохата на Българското възраждане (начални бележки)“, *История*, г. XXVII, № 2, с. 134–150].
- Naydenov, I 2020, 'Between Economic Theory and Economic History: Notes on the Power, Markets and Entrepreneurs during the Bulgarian National Revival Period', *Proceedings of the Centre for economic history research*, vol. V, pp. 104–122. [Найденов, Ив 2020, „Между икономическата теория и стопанската история: бележки за властта, пазарите и предприемачите през епохата на Възраждането“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. V, с. 104-122].

Naydenov, I 2020a, 'Commercial entrepreneurship during the Bulgarian national Revival period (following the example of brothers Dimitar, Petar and Aleko Krastich from Svishtov during the 1850s–1870s)', *Anamneza*, Year 15, no. 15. pp. 1-37. [Найденов, И 2020а, „Търговското предприемачество през епохата на Възраждането (по примера на братя Димитър, Петър и Алеко А. Кръстич от Свищов през 50-те–70-те години на XIX в.)“, *Анамнеза*, Год. 15, № 1, с. 1-37].

Paskaleva, V & Todorov N, 1985, 'The Crimean War and the Bulgarians', in *History of Bulgaria*, vol. V, Sofia: BAS, pp. 387-396. [Паскалева, В & Тодоров, Н 1985, „Кримската война и българите“, в: *История на България*, Т. V, София: БАН, с. 387-396].

Penchev, P 2015, 'Economic theory – the inevitable context of economic history research', *Yearbook of the University of National and World Economy*, pp. 197– 263. [Пенчев, П 2015, „Икономическата теория – неизбежен контекст на стопанско-историческите изследвания“, *Годишник на Университета за национално и световно стопанство*, с. 197-263].

Petkov, P St & Boneva V 1993, *The Bulgarians in front of Europe in 1869*. Veliko Turnovo: Asta. [Петков, П Ст & Бонева, В 1993, *Българите пред Европа през 1869 г.*, Велико Търново: Аста].

Petkov P St 2003, *Ideas for State Structure and Governance in the Bulgarian Society 1856–1879*, Veliko Turnovo: St. Cyril and St. Methodius University Press. [Петков, П Ст 2003, *Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856–1879 г.*, Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“].

Petkov, P St 2008, 'The Bulgarian Manifesto of Evolutionism. For some non-heroic aspects of the heroic year 1876', *Bulletin of the Bulgarian Historical Society*, no. 40, pp. 382–386. [Петков, П Ст. 2008, „Българският манифест на еволюционизма. За някои негероични аспекти на героичната 1876 г.“, *Известия на Българското историческо дружество*, № 40, с. 382–386].

Petkov, P St 2015, 'The Bulgarian conspiracy of 1835 – the first activity the national liberation movement in the nineteenth century', *Istoricheskо badeshte*, XIX, no. 1-2, pp. 177-187. [Петков, П Ст 2015, „Българската завера от 1835 година – първа проява на националноосвободителното движение през XIX в.“, *Историческо бъдеще*, г. XIX, № 1-2, с. 177-187].

Petkov P St 2016, 'The uprising of 1876 and the historical development of the Bulgarians and Europe', in *Collection of papers from the National Scientific Conference “140 years of the April Uprising and the April Epic of the Dryanovo Monastery”*, Veliko Turnovo: Faber, pp. 13-36. [Петков, П Ст 2016, „Въстанието от 1876 г. и историческото развитие на българите и Европа“, в: *Сборник с доклади от Национална научна конференция „140 години Априлско въстание и Априлска епопея при Дряновския*

манастир“, 13.05.2016 г., Велико Търново: Фабер, с. 13-36].

Petkov, P St 2016a, 'Financial support of the Bulgarian Orthodox Clergy in the Principality of Bulgaria', *Proceedings of the Centre for economic history research*, vol. I, pp. 189-221. [Петков, П Ст 2016а, „Издържката на българското православно духовенство в Княжество България“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. I, с. 189-221].

Petkov, P St 2018, 'About the documents of the detachment from 1868', in *"It came like a storm, like a dream passed..." 150 years since the feat of the detachment of Hadzhi Dimitur and Stefan Karadzha*. Shipka-Buzludzha National Park-Museum. Anniversary edition. Number unique. July 2018, p. 3. [Петков, П Ст 2018, „За документите на четата от 1868“, в: „Дойде като буря, като сън премина...“. 150 години от подвига на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Национален парк-музей „Шипка-Бузлуджа“. Юбилейно издание. Брой единствен. Юли 2018, с. 3].

Petkov, P St 2018a, 'From Bucharest and Giurgiu (1875) through Oborishte and Constantinople (1876), Adrianople, San Stefano and Berlin (1878) to Turnovo (1879–1908–1911) and Neuilly (1919)', in *Bulgaria and the Bulgarians – history and culture (18th – 20th centuries). Reports from a scientific conference dedicated to the 80th anniversary of the birth of Assoc. Prof. Dr. Georgi Pletnyov (December 4, 2015)*, Veliko Turnovo: University Publishing House “St. Cyril and St. Methodius”, pp. 41-66. [Петков, П Ст 2018а, „От Букурещ и Гюргево (1875) през Оборище и Цариград (1876), Одрин, Сан Стефано и Берлин (1878) до Търново (1879–1908–1911) и Ньой (1919)“, в: *България и българите – история и култура (XVIII–XX век). Доклади от научна конференция, посветена на 80-годишнината от рождението на доц. д-р Георги Плетньов (4 декември 2015 г.)*, Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“, с. 41-66].

Petkov, P St 2020, *Early-modern history of Bulgaria 18th – 20th centuries. Documents. Notes. Maps*, Veliko Turnovo: University Publishing House “St. Cyril and St. Methodius”. [Петков, П Ст 2020, *Нова история на България XVIII – XIX век. Документи. Бележки. Карти*, Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“].

Pletnyov, G & Stoyanov Iv 1994, *Plans and Programs in the National Liberation Movement during the Revival*, Veliko Turnovo: University Publishing House “St. Cyril and St. Methodius”. [Плетньов, Г & Стоянов Ив 1994, *Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането*, Велико Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“].

Roussev I 2015, *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a Culture and Practice. Research and sources*, Veliko Turnovo: Rovita. [Русев, И 2015,

Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори, Велико Търново: Ровита].

Roussev, I 2019, 'Wartime Crisis? The Crimean War (1853–1856) – the Different War', *Proceedings of the Centre for economic history research*, vol. IV, pp. 52-65.

[Русев, И 2019, „Криза по време на война? Кримската война (1853–1856) – различната война“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, Т. IV, с. 52-65].

Rusev, I 2020, 'Entrepreneurship during the epoch of the Bulgarian Revival (18th – 19th centuries). Some ideas for comprehensive research on the topic', in: *Donation and entrepreneurship in the Balkans in the 19th century following the example of the brothers Evlogi and Hristo Georgievi*, Sofia: University Publishing House "St. Kliment Ohridski", pp. 39-47. [Русев, И 2020, „Предприемачеството през епохата на Българското възраждане (XVIII–XIX в.). Някои идеи за обхvatно изследване по темата“, в: *Дарителство и предприемачество на Балканите през XIX в. по примера на братята Евлоги и Христо Георгиеви*, София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 39-47].

Rakovski G S 1984, *Writings*, vol. 3, Sofia: Bulgarski pisatel. [Раковски, Г Ст 1984, *Съчинения*, Т. 3, София: Български писател].

Sophrony of Vratsa, 1992, *Essays in two volumes*, vol. 2, Sofia: Bulgarski pisatel. [Софроний Врачански. *Съчинения в два тома*, Т. 2, София: Български писател].

Statute, 1874, *Statute for the management of the Bulgarian Exarchate. Extract from Chitalishte, issues 8, 9 and 10*. Constantinople. [Устав за управлението на Българската Екзархия. Извлечение от "Читалище", броеве 8, 9 и 10-й, Цариград].

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Department of Early-modern and Modern Bulgarian History

Faculty of History

2, Theodosius Turnovski Str.

5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 875235

E-mail: drpstpetkov@gmail.com

Web of Science Researcher ID AAA-7950-2020

<https://publons.com/researcher/3314847/petko-petkov/>

<https://orcid.org/0000-0001-7424-3396>